

Dalia JAKAITĖ

Vincas Mykolaitis-Putinas kaip Juliaus Juzeliūno operos „Sukilėliai“ bendrakeleivis: libreto dviprasmybės istoriniu ir tekstologiniu požiūriu

Vincas Mykolaitis-Putinas as a Fellow Companion in Julius Juzeliūnas's Opera Sukilėliai (The Rebels): The Ambiguities of the Libretto from a Historical and Textual Perspective

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius, Lietuva
dalia.jakaite@gmail.com

Anotacija

Šio straipsnio tikslas – istorinę-kultūrinę Juliaus Juzeliūno operos „Sukilėliai“ libreto reikšmę parodyti ištiriant jo formavimosi procesą, Vinco Mykolaičio-Putino ir Aldonos Liobytės vaidmenis bei laikysenas šiame procese ir palyginant skirtingas kūrinio versijas bei redakcijas. Straipsnio metodologija derina hermeneutinį požiūrį į istoriją, kultūrinės atminties sampratą ir tekstologijos principus. Į tyrimą įtrauktos nepublikuotos libreto redakcijos ir jo svarstymų protokolai, rašytojų pasisakymai ir kita dokumentika. Semantiniams-idėjiniam libreto laukui atskleisti pasirinkti du ideologiniai požiūriai prieštaringi aspektai. Nepaisant vidinės ir išorinės cenzūros, Mykolaičio-Putino bandymo nereikšminti religingumo aspektą, librete jis įgauna dviprasmišką šventumo, bibliinių asociacijų, kunigystės, giesmių diskurso išraišką. Išsaugoti ir cenzūruoti religingumo fragmentai leidžia daryti išvadą apie istoriškai ir alegoriškai svarbius Antano Mackevičiaus gyvenamojo laiko įspaudus librete, kurie gali būti suprantami ir kaip pokario epochai būdingo religinės laisvės stygiaus ženklas. Sukilimo atmintį atliepiantis kovingumas librete iškyla kaip ne tik tuometinei ideologijai priimtinas valstiečių priešiškus prieš ponus, bet ir kaip ezopinės kalbos reikšmę įgyjantis pasipriešinimas carinei kariuomenei bei žandarams. Aptartas kovingumas leidžia atpažinti ne tik socialinį, bet ir istorinį (prarastos) laisvės aspektą, dviprasmiškas nacionalinės sąmonės alegorijas.

Reikšminiai žodžiai: libretas, redakcija, kritika, cenzūra, sukilėliai, kovingumas, religingumas.

Abstract

The aim of this article is to highlight the historical-cultural significance of the libretto of Julius Juzeliūnas's opera *Sukilėliai (The Rebels)* by examining the process of its formation, the peculiarities of the collaborative work between Vincas Mykolaitis-Putinas and Aldona Liobytė and by comparing the different versions of the work. The methodology of the article combines a hermeneutical approach to history, the concept of cultural memory and the principles of textual studies. The research includes unpublished versions of the libretto, deliberation protocols, writers' statements and other documentary material. Two ideologically contradictory aspects are chosen to reveal the semantic and ideological dimensions of the libretto. Despite internal and external censorship and Mykolaitis-Putinas's attempt to de-emphasize the aspect of religiosity, it takes on an ambiguous expression in the libretto as a discourse of sanctity, biblical associations, the priesthood, and the songs. The preserved and censored fragments of religiosity allow us to infer historically and allegorically significant imprints of the life of Antanas Mackevičius, which also point to the lack of religious freedom characteristic of the post-war period. The militancy in the libretto, which evokes the memory of the uprising, emerges not only as the peasants' hostility towards the lords, a view acceptable to the ideology of the time, but also as resistance against the tsarist army and the gendarmes, giving it an allegorical meaning. The militancy portrayed in the libretto allows us to recognize both the social and historical aspects of (lost) freedom and allegories of national consciousness.

Keywords: libretto, editing, criticism, censorship, rebels, militancy, religiosity.

Įžanga

Juliaus Juzeliūno operos „Sukilėliai“ pastatymas užtruko daugiau nei dvidešimt metų (1956–1977). Nors 1991 m. atsiminimuose kompozitorius teigia, kad opera pastatyta nieko nepakeitus (Juzeliūnas 2002: 147), greičiausiai turėta galvoje pati muzika, ne libretas. „O rodos jau buvom pataisę visas „klaidas““, – taip apie libreto taisymus 1963 m.

dienoraštyje užsimena premjeros nesulaukęs Vincas Mykolaitis-Putinas, ir šį įrašą galima perskaityti kaip pralaimėjimą intrigoms ir nuasmenintai kai kieno baimei (parafrazuojant autorių)¹. Kita vertus, iš dienoraščio fragmento justai ir viltis apginti tariamas savo (ar „mūsų“) klaidas, koku nors būdu įteisinti bent minimalias idėjinės-kūrybinės laisvės apraiškas. Kūrėjų sumanymo nepralaimėjimą liudytų ir libreto ištakų neapeinantis dar vienas Juzeliūno atsiminimų

fragmentas (nors ir kiek išdidinantis tam tikrą romano recepcijos kryptį):

Tai, kad romane buvo rašoma apie praėjusio šimtmečio įvykius, visiems buvo aišku, kad turima galvoje nūdienu. (Juzeliūnas 2002: 145)

Nors „Sukilėliai“ nėra netyrinėta opera, paskatų imtis būtent libreto tyrimo suteikia ligšiolinės recepcijos beveik nenagrinėtas šio kūrinio redakcijų variantiškumas, su tuo susijusi gausi istorinė-ideologinė dokumentika, kūrėjų atsiminimai, laiškai ir straipsnio autorės siekis išsiaiškinti libreto reikšmę, suprasti konkrečių asmenybių dalyvavimą šios operos „kryžiaus keliuose“, Juzeliūno žodžiais tariant.

Taigi šio tyrimo tikslas – istorinę-kultūrinę libreto reikšmę parodyti, ištiriant jo formavimosi procesą, Mykolaičio-Putino ir Aldonos Liobytės vaidmenis bei laikysenas šiame procese, palyginant skirtingas šio kūrinio versijas ir redakcijas², bandant atsakyti į klausimą, kodėl libretas „nusipelnė“ kur kas aštresnės kritikos nei romanas. Tyrimo pradžioje parodant rašytojos Liobytės vaidmenį, į tyrimą įtraukiant ir kitų figūrų dalyvavimą libreto procese, šio kūrinio problematika daugiausia matoma kaip Mykolaičio-Putino kūrybinio kelio dalis ir suvokiama ideologinės kritikos, semantinio-idėjinio turinio, žanrinės poetikos požiūriu. Pagrindiniai tekstai: tikėtina, 1956 m. pabaigą (apie tai kiek vėliau) siekiantis Mykolaičio-Putino libreto rankraštis (LLTI BR 59-186)³ ir 1957 m. libreto mašinraštis, išsaugotas su rankraštiniais libreto autoriaus taisymais (LLTI BR 59-188/1). Keletas pastabų apie šį tekstą. Irena Kostkevičiūtė jį vadina vienu paskutiniųjų variantų po kritikos (pastabos LLTI BR saugomo dokumento apraše). Tačiau, turint galvoje vėlesnes redakcijas, jį galima pavadinti ir tarpiniu, labiau vidinės nei išorinės cenzūros paveiktu „variantu“, kuris leidžia suvokti visą sudėtingą taisymų procesą. Į tyrimą įtraukiama ir kur kas radikalesnį cenzūros poveikį rodanti 1960 m. redakcija (LLMA 342, 5, 1583).

Turint galvoje libreto ištakas – Mykolaičio-Putino romaną „Sukilėliai“, verta peržvelgti abiejų kūrinių recepciją. Idėjinio ir iš dalies estetinio požiūriu dviprasmiškas romano vertinimas emigrantinėje spaudoje buvo išsakytas dar 1956–1957 m. Daugiausia dėmesio skiriant „sukomunistinto“ Mackevičiaus aptarimui, skaitytojui bandytos paaiškinti istorinės cenzūros aplinkybės. Kita vertus, įvertinęs romanui būdingą baudžiamos žmonių buities ir jų būsenu aprašymą, atsiliepimo autorius įvertino ir gerą medžiagos išmanymą, išvelgė pirmųjų okupacijų metų alegoriškumą (žr. J. Vlks. 1956: 4–5). Jau išleidus abu (antrasis nebaigtas) romano tomus, Jurgis Jurginis šį veikalą aptarė pabrėždamas, jo požiūriu, teisingą liaudies vaizdavimą, rusų revoliucinių demokratų įtaką sukilimui, „buržuazinei“ kritikai priešingą požiūrį ir kitas socialistinio realizmo principus atitinkančias ypatybes. Visai kitaip buvo pristatytas libretas, kuriam

esą būdingas „perdėtas ir istorinės tiesos neatitinkantis įvykio vertinimas“ – jam priskiriant tautinės valstybės ir kitas idėjas. Galima sutikti su Jurginio pastebėjimu, kad libreto kritika veikė antro tomo rašymą, tačiau ne visai taip, kaip formulavo istorikas, atkreipęs dėmesį į autoriaus neva suprastas klaidas (Jurginis 1969: 240–250). Straipsnyje siekiant parodyti, kad būta ir kitokios įtakos, šiandien verta konstatuoti, kad romanui būdingas iš esmės panašus tautiškumas ar kitos „nuodėmės“. O kol kas – žvilgsnis į šiuolaikinę recepciją.

Neignoruodamas sovietinio kanono bruožų, Giedrius Viliūnas romaną pavadino kompromisu tarp tradicinio lietuviško tautiškumo ir „imperinės sovietinio socrealizmo doktrinos“ ir gana įtikinamai parodė deklaruojamo ir vaizduojamo gyvenimo romane skirtumą (Viliūnas 1992: 95–100). Ypač daug dėmesio skirdama romano ir libreto rašymo istorijai (ir jau nematydama ankstesnėje savo pačios kritikoje pabrėžiamo konflikto su „buržuazinės ir klerikalinės visuomenės pripažintais principais“), Kostkevičiūtė siekė pabrėžti žemės ir žmogaus sąveikos įprasmintą etnosą, jo sąryšį su Mykolaičio-Putino poezija, okupacinės spaudos ir siekiamo išsivadavimo alegoriškumą (Kostkevičiūtė 2003: 95–97). Ne tik ideologinės istoriografijos suformuotą požiūrį į 1863–1864 m. sukilimą rekonstravo Darius Staliūnas, romaną ir libretą suvokdamas kaip kultūrinės atminties vietas, kurių naratyvui svarbios tiek marksistinės, tiek ir tautinės nulemtys (Staliūnas 2008: 80–84). Greta kritiškesnio istorikų žvilgsnio į romaną, pabrėžiant sovietinį sukilimo – pirmiausia kaip valstiečių judėjimo naratyvą (Mačiulis 2016: 80–86) ar kovos diskurso sukarikatūrinimą (Klumbys 2009: 128, 141), toliau buvo vystomas ir nuosaikesnis vertinimas. Kompromiso – „tarp autoriaus intencijų ir jo galimybes veikti žabojusių draudimų bei cenzūros spaudimo“ – paiešką Aurimas Švedas tęsė įvertinęs tokių istorinių personalijų kaip Mackevičius, Zigmantas Sierakauskas ar Kostas Kalinauskas įtraukimą į romaną, pabrėždamas kūriniui būdingą platų socialinės, idėjų ir kasdienybės istorijos kontekstą (Švedas 2019: 342).

Ne mažiau svarbus ir muzikologinis požiūris. Operos draudimų istoriją, kaip ir pats Juzeliūnas⁴, matydamas Vengrijos įvykių fone, Šarūnas Nakas šiuos įvykius yra pavadinęs svarbiausiu dirgikliu, kodėl komunistinė valdžia bijojo rodyti operą (Nakas 2016, 32:55–36:02). Kita vertus, pagrindine draudimų priežastimi laikomas muzikos modernumas: „Operos „Sukilėliai“ muzika visai kitokio stiliaus, negu Juzeliūną išgarsinusio baletu „Ant marių kranto“, po Vilniaus pastatyto dar Rygoje, Taline ir Lvove. Dabar Juzeliūnas rašo rūsčiai ir labai ekspresyviai, veikėjų emocijos tiesiog ugninės, orkestras kunkuliuoja. Lietuvoje lig tol dar niekad nebuvo parašyta tokia rimta ir šiuolaikiška, dramatinės įtampos persmelkta opera“ (Nakas 2016, 26:40–27:05). Iš esmės taiklios muzikologo pastabos palieka ir abejonių,

kai teigiama: „Pulti Juzeliūno muziką komunistams neužteko išmanymo, todėl jie smogė libretui, tačiau uždraudė ne tik jį, bet ir visą operą [...]“ (Nakas 2016, 39:40–41:50). Kaip parodys tolesnis tyrimas, sovietinę ideologiją saugantys kritikai libretą puolė ir dėl jo paties, dėl „dvasinės šio veikalo koncepcijos“, Juzeliūno žodžiais tariant (Juzeliūnas 2002: 145). Be to, į operos kritiką aktyviai įsitraukė ir išmanymo turintys muzikos pasaulio žmonės.

Metodologiškai straipsnis remiasi hermeneutiniu požiūriu į istoriją ir kultūrinės atminties sampratą, tekstologijos principais. Pasitelkiant Hanso Georgo Gadamerio istorijos sampratą⁵, šio straipsnio objektą atrodo tikslinga suvokti kaip libreto, kartu ir operos istorijos priežastingumą. Parafrazuojant filosofą ir kiek užbėgant į priekį, jame matyti laisvės ir atsakomybės ribos, iki bejėgiškumo prieš istoriją ateinanti (politinė) kūrėjų ar visuomenės veikėjų laikysena. Painsi ir prieštaringa operos istorija lemia ir tuometinės epochos pažinimui svarbų hermeneutinio supratimo poreikį, kuriam gali padėti skirtingos kultūrinės atminties koncepcijos. Kaip teigia Vytautas Rubavičius, Aleida Assmann „kolektyvinės atminties sąvoką sieja su stipriais kolektyviniais tapatumais, labiausiai nacionaliniu tapatumu, kuris laikomas politinės atminties apraiška“ (Rubavičius 2018: 95). Ne mažiau nei atmintis reikšminga užmaršties sąvoka, juo labiau kad, Assman pastebėjimu, ji įgauna ištrynimo, ignoravimo ar pražiopsojimo formas. Represyvine užmarštimi vadinama ir paslėpta cenzūra, kai apribojamos galimybės pasinaudoti ištekliais (žr. Assmann 2022: 14, 31, 38), o tai akivaizdus sovietmečio epochos ženklas, tinkantis ir toliau aptariamai libreto formavimosi ir kritikos problematikai. Istorinį „Sukilėlių“ procesą suvokiant kaip tarp užmaršties pragaro ir atminties rojaus (parafrazuojant Assman⁶) esantį reiškinį, šeštojo dešimtmečio charakteristikai tiktų dar viena Rubavičiaus mintis, primenanti, kokiais skirtingais būdais buvo trinama atmintis: „Tarybinė kolektyvinė atmintis buvo kuriama ir tvirtinama visapusiškos ir labai išradingos valstybinės cenzūros sąlygomis. [...] Tarybinio žmogaus atminties kūrimas bei tvirtinimas buvo sykiu ir nutylėtos atminties trynimas“ (Rubavičius 2018: 102–103).

Libreto redakcijos nagrinėjamos ir lyginamos, remiantis ir pagrindiniais tekstologijos principais. Anot Pauliaus Subačiaus: „Teksto prioritetas tekstologinėje perspektyvoje reiškia skrupulingą ištikimybę dokumentui – užrašymui, beje, vaizduojantis, kad ne tik grafemų seka, bet ir jų išdėstymo rašomajame paviršiuje vizualinės ypatybės yra tam tikra tekstinė apraiška“ (Subačius 2000: 68). Aktuali ir Neringos Markevičienės nuoroda į rašytojo kūrybinio darbo procesualumo, arba tekstų gausos, genetinį tyrimą, kuriame potencialiai svarbi „galimų pasaulių semantika“ ir „tarpusavyje susiduriančios galimybės“ (Danielio Ferre ir Pierre-Marco de Biasi teorinės atramos) (Markevičienė 2014: 40–41).

Literatūrinis ir istorinis-ideologinis operos statymo procesas

Šio skyriaus centras – intersubjektyviu istoriniu požiūriu pagrįstas operos proceso naratyvas, kurio pagrindiniai personažai buvo paveikti ne tik libreto, bet ir romano rašymo istorijos, buvo įsukti į epochos įtampų persmelktų įvykių peripetijas⁷. Nepaisant didžiąja dalimi istoriškai patikimo Mykolaičio-Putino įsigilinimo į sukilimą, kurį liudija 1953 m. pradėta rašyti romano rengimo medžiaga (LLTI BR 59-150)⁸, romanas „Sukilėliai“ (ankstesniu pavadinimu „Dėl žemės ir laisvės“) buvo skirtas ne tiek sukilimui, kiek valstiečių ir dvarininkų gyvenimui, o vieno ir kito traktavimas nemaža dalimi iš tiesų pakluso tuo metu skelbiamiems socialistinio realizmo principams. Kita vertus, antras romano tomas įtraukė ir itin daug istoriškai patikimų sukilimo kovų scenų, kovose dalyvavusių istorinių figūrų⁹. Nors ne vienu atveju Mykolaitis-Putinas pabrėžė, kad opera yra ne tiek apie sukilimą, kiek apie jo išvakarės¹⁰, nors pirmiausia baudžiosios gyvenimą atsimeina ir kai kurie operos amžininkai¹¹, tačiau tokios skirtingos aplinkybės kaip Juzeliūno lūkesčiai ir programiniai epochos imperatyvai libretistą (libretistus) „privertė“ leisti ir į kur kas sudėtingesnę tematiką.

1956 m. gegužės–rugsėjo mėn. žurnale „Pergalė“ pasirodė pirmo romano tomo ištraukos, o jau „1956 m. vasarą [kaip teigė Liobytė] kompozitorius J. Juzeliūnas kalbino mane paruošti „Sukilėlių“ libretą“¹². Rudens pradžioje buvo sukurta pirma libreto versija (keturi veiksmi su prologu). Išskyrus dainas, veiksmas jame aprašytas epine kalba. Kartu su III veiksmo rankraščiu ir kitų trijų veiksmų mašinraščiu archyve saugomas ir Liobytės parengtas libreto schemas rankraštis (LLMA 103, 1, 1). Pirmi operos prologo taktai, kaip pastebi Nakas, buvo parašyti 1956 m. spalio 18 d. Tolesnis posūkis – Liobytės libreto ir kartu savo paties romano pagrindu radosi Mykolaičio-Putino libreto rankraštinė versija, kurią sudaro eiliuota ir epine kalba perteikti 4 veiksmi be prologo (LLTI BR 59-186)¹³. Ankstyvą Mykolaičio-Putino kaip libreto autoriaus įsitraukimą liudija Juzeliūno atsiminimai ar šis 1956 m. Liobytės laiškas: „Parašė puikią dainą bosui (K.) pagal Putino eilių tekstą „Tėvyne mūsų visų maitintoja, nualinta, tu pašaukei mane, ir štai esu... Į tavo pelenus pažvelgt šurpu: ten kankinių šešėliai tvyla“ (Liobytė 1995: 134)¹⁴. Tiesa, čia cituoto teksto vieno ar kito libretisto rankraščiuose nėra. Atsisakius dėl kankinystės diskurso galbūt įtartinios poezijos, ją keitė kitoks tėvynės vaizdinys¹⁵, sovietinei epochai būdinga šviesesnio rytojaus retorika, besivaržanti su tam tikromis istorinio sąmoningumo, idėjinės-kūrybinės laisvės apraiškomis.

Sugrįžtant prie intersubjektyviai ryškiausių naratyvo linijų, 1957 m. pradžioje, kai tuometiniame Operos ir baletų teatre įvyko operos epizodų perklausas¹⁶, tuometinė Rašytojų sąjunga patvirtino, kad romanas „Sukilėliai“ atitinka socialistinio realizmo metodą (LYA 4628, 5, l. 13–14). Taigi lyg

ir nebuvo jokių ideologinių kliūčių operai pastatyti. Šalia tarsi privalomos kritikos įvairiuose svarstymuose buvo nuolat pabrėžiamas ir operos reikalingumas („Spalio revoliucijos šventėms“). 1957 m. rugpjūtį įvykusiame Meno tarybos posėdyje pristatyta operos ekspozicija, kritikuotas religinis ir nacionalinis libreto aspektai, bet įvertintas „teisingas“ idėjinis spektaklio sprendimas. Vis dėlto vieno ar kito sovietinio funkcionieriaus inicijuotos kritikos uolumas buvo lemtingas. Dėl vis labiau ryškėjančių „klaidingų“ sprendimų operos pastatyti jau nepavyko, ir 1957 m. spalio 7 d. Operos ir baleto teatro partinio biuro posėdis nusprendė: „socialinio momento sąskaita iškelti nacionaliniai momentai, ko išdavoje prasikiša nacionalistinės tendencijos“; „neteisingai ir istoriniai nepakankamai iškeltas sukilimo vado Mackevičiaus vaidmuo“; „neteisingai ir perdėtai akcentuojami religiniai momentai“, „libreto tekste yra eilė abstrakčių žodžių ir frazių, kurios sukelia užuominas ir dviprasmiškumus“. Čia pat daroma išvada, kad „neįnešus visų pirma į operos libretą esminių pataisų, premjeros leisti negalima“ (LYA 7762, 2, 1: 49). Nors autoriams ir „įnešus“ gana kardinalių taisymų (LYA 3377, 48, 1272), 1957 m. spalio 22 d. operą teatro vadovybei leidus įtraukti į šventinį repertuarą (LLMA 97, 1, 151: 42–43), o repeticijoms vykstant net iki pat spalio 24 d. (LLMA 97, 1, 81: 68), 1957 m. spalio 24 d. įvykusiame Lietuvos SSR komunistų partijos Centro komiteto posėdyje opera pavadinta „nacionalistiniu išpuoliu“ ir uždrausta ją statyti (LYA 1771, 191, 368: 68–75). Paradoksaliai tariant, ši kritika buvo teisi: religinis aspektas iš tiesų buvo pernelyg stiprus, kad neatsirastų abejonė dėl jo alegoriškumo. Arba, kaip pastebi sąsajos ir su romanu neignoravęs Nakas, „[...] ta pati istorija, perkelta į sceną ir sustiprinta nepaprastai ekspresyvia Juzeliūno muzika, valdžiai buvo per stiprus dalykas“.

Į kai kuriuos viso šio naratyvo niuansus verta pasigilinti kiek detaliau, pagrindinį dėmesį skiriant Liobytės vaidmeniui jame. Anksčiau cituotas, 1957 m. spalio 31 d. rašytas Liobytės pareiškimas įdomus ne tik dėl autorės požiūrio į romaną ar bendro kūrybinio darbo detalių, bet ir dėl cenzūros įsitraukimo pakopų ir kaip asmeninė reakcija į tą patį mėnesį įvykusį operos uždraudimą.

Iš to rašymo gal tik tiek naudos tebuvo, kad iš gausios romano medžiagos buvo atrinkta ir sukaupta krūvon tas, kas, mūsų manymu, buvo reikalinga libretui, kad paaiškėjo sceninis pavaldas – veiksmas, paveikslai, siužetinės herojų linijos. Suprantama, kad tokia prozinė pjesė operai netiko. Prof. Mykolaitis turėjo šią medžiagą perkurti ir savaip perdirbti, perteikdamas libretą baltomis eilėmis ir rimuotomis arijomis bei derindamas tekstą su muzikiniu operos sprendimu. [...] Paskui mane įkyriai seka gandai: „Liobytė primetė Putinui nacionalistinę istorijos traktavimo koncepciją“, „Liobytė sukūrė arijas, dėl kurių operą reikėjo nuimti“ [...]. (LLMA 260, 1, 170: 6)

Ne kartą minimas žodis „medžiaga“, į Liobytės libreto rankraštį įtraukti sukilimo atminties fragmentai leidžia

teigti, kad jai buvo pažįstamas ne tik romanai, bet ir skyriaus pradžioje minėta jo rengimo medžiaga. Kad tai buvo ne tik formalus įsitraukimas į darbą, liudija ir gausūs rankraštiniai libreto taisymai (LLMA 103, 1, 1). Liobytės sukurta struktūrinė libreto koncepcija tapo visai priimtina ir Mykolaičiui-Putinui. Tai matyti iš minėto libretisto rankraščio, kuriame išsaugomas visas sceninis veiksmų išdėstymas, siužetinis spektaklio naratyvas, veiksmo fabula. Liobytės pareiškime atkurta ir situacija, kaip nuo bendro „visų trijų opera suinteresuotų žmonių“ sutarimo, formuojant siužetines libreto linijas ir veikėjų charakteristikas, visi perėjo prie darbo „kas sau“, kol galų gale libreto autorės darbo pėdsakų neva ir visai nelikę. Apie tai, kad Liobytė gana anksti pasitraukė, tiksliau – buvo patraukta iš viso libreto rašymo proceso, leidžia spręsti cituotas pareiškimas, Kostkevičiūtės pastaba 1957 m. redakcijos apraše¹⁷ arba dar vienas Liobytės pasisakymas jau 1960 m. Kompozitorių sąjungos valdybos posėdyje: „Kadangi mano teksto šiame librete visai nėra, tai gal pasisakys pagrindinis romano ir libreto autorius prof. Mykolaitis“ (LLMA 21, 1, 237: 22). Tačiau ir sceninis siužeto išdėstymas (kurį kiek nureikšmino Kostkevičiūtė) yra neabejotinai svarbus libreto visumai, o pa(si)traukimo priežasčių galėjo būti keletas. Nors cituotame pareiškime akivaizdus siekis išsiginti bet kokios „nacionalistinės koncepcijos“, Liobytės palikime galima aptikti ir nacionaliniu ar istoriniu požiūriu pakankamai laisvą sukilimo traktuotę, kurią rodytų toks pavyzdys. Į prologą (kurio apskritai nėra ar bent jau neišliko Mykolaičio-Putino rankraštyje) libretistė įtraukė šiuos Šlėktos žodžius pagal pirmą romano tomą: „Apgavo mus ciesorius! Negausime nei žemės, nei valnasties. Povstanės reikia! Revoliucijos! Žečpospolitą atstatyti reikia! Tada bus visiems ir žemės, ir valnasties!“ (LLMA 103, 1, 1: 11–12). Nors toliau su Ūsočiaus prieštaravimu atsirado ironijos dėl panašių idealų, sakyčiau, išsaugotas tiek šių idealų, tiek ir Šlėktos kaip „metėžniko“ legitimumas, kitaip tariant, ne tik sovietinis sukilimo naratyvas. Tiesa, Liobytės rankraščio fragmentas labai artimas romanui¹⁸, taigi – tarsi nieko originalaus. Tačiau, kaip ir kitais toliau analizuojamais atvejais, veikiant libreto žanrui būtinos atrankos principams, muzikinis jų perteikimas galėjo sustiprinti istoriškai labiau patikimą sukilimo diskursą. Ir nors šio fragmento atsisakymas galėjo turėti įvairios motyvacijos, galima numanyti ir ideologiniu požiūriu ne per daug pageidaujama Žečpospolitos idėjų, šlėktų kaip „metėžnikų“ aktualizavimą. Kadangi panašių „nacionalinių išpuolių“, kaip jau užsiminta, galima rasti ir romane, atrodo kiek paradoksalu, kad jo atitiktis socialistinio realizmo kanonui pripažinta ne tik 1957 m. pradžioje, bet ir 1958 m., jau uždraudus operos statymą (LYA 4628, 5, 2: 25). Tikėtina, kad sovietiniams funkcionieriams vengiant pripažinti savo neapsižiūrėjimo dėl Mykolaičio-Putino romano bei libreto „klaidų“, reikėjo surasti tinkamiausią „kaltininką“. Liobytės pasirinkimą galėjo sustiprinti ir asmeninės libretistės savybės, kurios

matyti iš aistringo cituoto pareiškimo tono, kitų pasisakymų. Viena vertus, Liobytė bandė apginti save ir visą atliktą darbą įteisinti bet kokiomis ideologinės cenzūros sąlygomis („nei LTSR Kultūros ministerija, nei LTSR Kompozitorių sąjunga neįžiūrėjo librete ideologinio pobūdžio klaidų“). Kita vertus, verta pabrėžti gana drąsų bandymą apginti ir visus operos „kaltininkus“, sulaukti atsakymo, kaip gali būti, kad vieni nutarimai prieštarauja kitiems ir panašiai.

Panašiai prieštaringą tiesos lūkestį ir bendrai prisiimtą atsakomybę rodo netrukus (lapkričio 1 d.) pasirašytas bendras – Juzeliūno, Liobytės ir Mykolaičio-Putino – pareiškimas (LYA 16895, 2, 73: 171–172). Tačiau minėtame spalio 24 d. posėdyje, ideologiniais sumetimais eliminuojant bet kokią Mykolaičio-Putino kaip kūrėjo valią, libreto autorystę, kartu ir jam būdingas „nacionalinis išpuolis“ Antano Sniečkaus kalboje buvo priskirtas tik Liobytei, tuo pat metu išreiškus nuostabą, kaip apskritai ji dar dirba leidykloje (LYA 1771, 191, 368: 69)¹⁹. Šią situaciją savo atsiminimuose (auto)ironiškai apibendrino Juzeliūnas: „Tuomet kaltininkas būtų iššifruotas, ir prie stulpo prikalama viena „diversantė“, sugebėjusi įveltį į ideologinių nukrypimų „pinkles“ mūsų gerbiamą literatūros klasiką ir dar jauną kompozitorių, kurio vardas savo „kilmės švarumu“ labai tiko to meto propagandinei konjunktūrai“ (Juzeliūnas 2002: 146–147). Tiesa, minėtame partiniame posėdyje iš dalies „pripažintos“ ir ideologinės romano ydos, padaryta ideologiškai paranki išvada apie „du Putinus“: tą, kuris parašė socialistinio realizmo romaną, ir rašytoją su dideliais trūkumais (LYA 1771, 191, 368: 71). Beje, greta vis kartojamų ideologinių klišių svarstymuose būta ir visai adekvačios kritikos libretui: pavyzdžiui, 1957 m. posėdžio protokole fiksuotas baritono Alberto Zvicevičiaus žvilgsnis į libreto buitiškumą²⁰. Nors galima pasigesti adekvatesnio Juzeliūno muzikos įvertinimo, dominuojant realizmo reikalavimams, ši kritika atrodo gana drąsi – tarsi būtų visiškai laisvė rinktis raiškos formas ir tarsi nebūtų privalomos stilistikos vieno ar kito priešo vaizdavimui. Tiesa, gali būti, kad šiame posėdyje buvo svarstomas poetinė kalba dar neperteikta Liobytės versija (LLMA 103, 1, 1: 18–28). To meto atmosferai simboliškas atrodo toks įvykių susipynimas. Pagal 1957 m. rugpjūčio mėn. operos dalyvių sąrašą tenorui Zvicevičiui paskirtas Senio vaidmuo (LLMA 97, 1, 81: 2). Net ir pastačius tuo metu operą tai būtų vargiai įmanoma, nes dėl rezistencinės savo veiklos Zvicevičius buvo ištremtas tą pačią 1957 m. pabaigoje.

Abu operos libretistus suartina iš esmės panaši laikysena viso proceso metu. Išgyvendami pralaimėjimą prieš ideologiją, operos kūrėjai siekė tarsi bet kokia kaina įteisinti savo darbą. 1960 m. Kompozitorių sąjungos posėdyje po kompozitoriaus Stasio Vainiūno kritikos, kad libretui vis trūksta „tautų draugystės“, kad negali būti kulminacijos su Katrytės mirtimi, Mykolaitis-Putinas tarsi pratrūksta imdamasis mokyti, kas yra operos žanras, ir stebėtinai emociškai išreiškia apskritai gailestį, kad ėmėsi šio darbo:

Opera – sąlyginis žanras ir ne viską galima motyvuoti. Keikiu tą dieną, kada pradėjau su tuo libretu. Romane tai galima, čia to nepadarysi. Nereikia ieškoti, ko čia nėra, bet ar priimtina, kas yra. Aš nieko daugiau nebepadarysiu. Sugaišau daug laiko ir nervų, negaliu grįžti prie nusibodusio dalyko. (LLMA 21, 1, 237: 25)

Tačiau ir po trejų metų neprarasdamas vilties sulaukti pastatymo, kaip cituota straipsnio pradžioje, libretistas vis taisė „klaidas“, tuo pat metu bandydamas išsaugoti bent minimalų kūrybinio darbo savarankiškumą. Įsitraukiant į ginčą su Vainiūnu (kaip ir prieš trejetą metų su dirigentu Isajumi Altermanu²¹, kitais kritikais), buvo bandomas įrodyti Katrytės simboliškumas, kunigo Mackevičiaus paskirtis, žandarų ir jų keiksmų legitimumas. O į Vainiūno pastebėjimą, kad operą reikėjo statyti pasirodžius antram romano tomui, Mykolaitis-Putinas atsakė, kad taip dar blogiau būtų. Kuria prasme ir kam blogiau – neaišku; galbūt ir dėl to, kad opera būtų dar labiau išžėsta arba atsirastų daugiau ideologiškai rizikingų, dviprasmiškų frazių.

Nors šiame straipsnyje libretas pirmiausia nagrinėjamas kaip Mykolaičio-Putino kūrybos dalis, naratyvui svarbi ir 1977 m. spalio 29 d. įvykusi operos premjera, tikrove tapusi dėl opera „suinteresuotų asmenų“ atkaklumo, Juzeliūno vardo, laisvėjančios sovietmečio atmosferos ar kitų priežasčių. Klausantis operos ištraukų ir Nako įžvalgų, stiprų įspūdį iš tiesų daro emocinė arijų ekspresija, o jų rūstumas sustiprina ir dviprasmišką grėsmės pojūtį. Juzeliūnas atsiminė virš spektaklio tebelikusius „debesis“²². Kita vertus, spektaklyje išliko ir tuometinei ideologijai iš esmės neprieštaraujanti sukilimo ir laisvės traktuotė, kurią liudytų kad ir programėlėje pateikta, 1957 m. pristatytai operos ekspozicijai (LLMA 97, 1, 80: 75–82) artima siužeto santrauka. Premjeros programėlėje įrašyti abu libreto autoriai – Liobytė ir Mykolaitis-Putinas²³.

Religingumo apraiškos librete

Tekstologiniam ir semantiniam-idėjiniam libreto (jo istorinio priežastingumo) tyrimui pasirinkti du to meto epochai itin rizikingi ir neatsitiktinai tiek sovietinės kritikos dėmesio sulaukę aspektai.

1957 m. laiške Juzeliūnui kunigas (altarista) Gediminas Blynas išsakė (dėl vyraujančios ideologijos kiek paradoksalią) kritiką dėl romane vaizduojamo pagrindinio herojaus vienpusiškumo ir Mackevičiui kaip kunigui nepakankamo *liaudiško politinio kovotojo ekstatikos*²⁴. Galima pripažinti, kad, pradėdant minėta rengimo medžiaga, religinis sukilimo epochos diskursas rašytojo buvo perkuriamas su didesne ar mažesne užmaršties, arba suliaudinimo, strategija. Ją rodo įvairių romanisto užrašų palyginimas su tokiais pirminiais istoriniais Mykolaičio-Putino šaltiniais kaip teisminė Mackevičiaus kalba ar Antonio Medekszos „Sukilėlių

būrių Žemaitijoje monografija“²⁵. Kita vertus, sovietinei kritikai šis aspektas kluvo neatsitiktinai. „Mūsų sąlygomis Mackevičių įdomiau būtų matyti revoliucionierių, o ne kunigą. Mackevičiaus – kunigo dar yra I v. [...]“ Taip 1960 m. posėdyje apgailestavo kompozitorius Povilas Tamuliūnas, pastebėdamas, kad ir Katrytė – „per daug religinga“ (LLMA 21, 1, 237: 25)²⁶. Mykolaičiui-Putinui turint gana platų istorinį šio pobūdžio akiratį, librete, ypač jo rankraštyje, jungėsi skirtingos religingumo reprezentacijos. Neužmirštant libretisto bandymo „stiprų religinį jausmą“ argumentuoti kaip tos epochos ypatybę, kurią sukilimo vadai „stengėsi panaudoti išsivadavimo kovos reikalui“ (LLTI BR 59-192: 1), įmanu ir verta kalbėti apie istoriškai patikimo ir kartu ezopiškai suvoktino religingumo „perteklių“. Pavyzdžiui, Dievo pagalbos Mackevičius prašo skelbdamas šventą teisę išgelbėti skriaudžiamuosius ir pasirodo ne tik kaip liaudies žmonių, Lietuvos vardo, bet ir krikščioniškų vertybių gynėjas, į išgelbėjimą dviprasmiškai orientuotas kunigas.

Mackevičius

Tačiau nenusiminkit. Aš viską darysiu,
kad jus išgelbėčiau. Taip man padėk, Dieve!

Skrodskis

Kas Jums leido? Kokia teise?

Mackevičius

Kiekvieno doro žmogaus teisė ginti skriaudžiamuosius.

Ir aš esu juk liaudies vaikas

Pažįstu jos vargus. (LLTI BR 59-186: 247–248)

Nors šiame Mackevičiaus kreipimesi į Petrą, o toliau į Skrodską iškyla ir „liaudies vaiko“, socialiai apibrėžtos laisvės vertybės, religingumo aspektas pakankamai ryškus visose pirmose versijose ir redakcijose. Tiesa, 1957 m. teksto variante ranka išbrauktas kreipimasis į Dievą, apribotas ir religinių aspiracijų, manyčiau, turintis ryžtas apginti skriaudžiamuosius²⁷.

Religinį aspektą rankraštyje stiprina netrukus po šio Mackevičiaus išpažinimo nuskambantis ant laiptelių (turbūt neatsitiktinai) suklupusio ir savąją teisę būti žmogumi skelbiančio Petro monologas:

Petras

Tai štai aš ir belaisvis, kalinys.

Būsiu nuplaktas ir katorgoj prie tačkos prirakintas...

[...]

O, Viešpatie, negali šito būt, negali būti!

O, ne, ne tokia mūsų dalia!

Ir mes juk esam žmonės!

Ir mes juk turim teisę gyventi ir mylėti.

O ne! Nežūsiu aš!

Aš gyvensiu, aš kovosiu ir mylėsiu.

Ir aš esu žmogus! Ir aš esu žmogus! (LLTI BR 59-186: 250)

Panašiai atrodo ir 1957 m. šio fragmento variantas (LLTI BR 59-188/1: 140), bet tik rankraštyje liko tarpukario poezijai būdinga tradicija Viešpatį užrašyti didžiąja

raide. Tiesa, mažoji ar didžioji raidė (kaip matyti iš tolesnės citatos) rankraštyje įvairavo, pagal autocenzūrą buvo pritaikoma ir nauja sovietinė tvarka.

Cenzūruoto ir išlikusio religingumo požiūriu išraiškina Senio palaiminimo scena po valstiečių susidūrimo su žandarais ir nuplakimo III veiksmė. Mykolaičio-Putino libreto rankraštyje į Senio prašymą palaiminti prieš mirtį nuskamba tokie tradicinę maldos praktiką menantys Mackevičiaus žodžiai: „Telaimina tave dievas. Nekaltai tu kenti. Ir daugelis kitų. Keršto šaukia į dangų tos kančios. Ir kerštas ateis!..“ (LLTI BR 59-186: 256). Panaši, dar ir nuodėmių atleidimu papildyta religinės sąmonės apraiška figūravo anksčiau rašytame Liobytės rankraštyje: Mackevičius – „jį laimina, žegnoja, atleidžia nuodėmes“ (LLMA 103, 1, 1: 95). Religinis aspektas gana ryškus ir kitose Liobytės versijos vietose, pavyzdžiui, finalinėje: Vyrai – „Nusiėmę kepures gieda maldą“ (LLTI BR 59-188/2: 230). 1957 m. fragmento variante laiminimo atsisakyta, bet išliko nekaltos kančios ir keršto motyvas, kryžiaus ženkle gestas²⁸. Ši scena smarkiai apribota ir 1959–1960 m. redakcijose. Senio prašymas palaiminti lieka neišgirstas, su pasaulietinio mąstymo logika į jį Mackevičius pernelyg paprastai atsako – „būk tvirtas“ (LLMA 342, 5, 1583: 27). Pirminės religinio pasaulėvaizdžio intencijos, sakyčiau, pamiršamos antro romano tomo scenoje: Daubaras (librete – Senis) prašymas kur kas pasaulietiškesnis, be palaiminimo prašymo²⁹. Šis palyginimas svarbus ir dėl anksčiau užsimintos aplinkybės: nors Liobytė ir galėjo naudotis rašomo romano rankraščiu, neatmestina ir galimybė, kad romanas buvo veikiamas libreto – deja, šįkart atsisakius istoriškai patikimos epochos refleksijos.

Religingumą stiprino ir iš pirmo romano tomo ateinantis išdaviko Judo (romane – judošiaus)³⁰ motyvas. Nors šis prakeikimas įgyja ir folklorinę konotaciją, Kedulio vis kartojamas, jam (pagal vėlesnį variantą ir dukrai Katrytei, LLTI BR 59-188/1: 148) baimę keliantis grasinimas lemia ir nuo Bažnyčios neatsiejamų šventų vietų, bendrai šventumo prasmų įspūdį:

Mackevičius

Klausyki, Keduli!

Jei tu su žandarais susidėsi, jei Petrą Balsį įduosi, aš tave bažnyčioj iškeiksiu kaip judą – išdaviką! Kad kaimynai tavęs lenktų, kad rankos tau nieks nepaduotų!

Kad mirties patale tau niekas paskutinės pagalbos nesuteiktų.

Kai tu numirsi, aš tave į švęstą vietą nepriimsiu!

Tegul tave pakas kur patvory.

Kad dilgėmis ir varnalėšom apaugtų tavo kapas! (LLTI BR 59-186: 258)

Nepaisant religingumo kritikos, grasinimo prakeikti Kedulį scena panašiai išsaugota ir 1960 m. redakcijos variante, o šis „perteklius“ leidžia kalbėti apie nors minimalius, bet reikšmingus pirminių intencijų pėdsakus. Užsiminus apie folklorinį skambesį, galima pastebėti rankraščiu apskritai

būdingą didesnę liaudies dainų vaidmenį perteikiant vienas ar kitas personažų emocijas. Dainos gana gausiai cituotos ir romane, ypač jo rengimo medžiagoje. Ryškesnis folkloro kontekstas, regis, būtų atliepęs ir Juzeliūno požiūrį į liaudies muziką: mintys apie jai būdingą dvasinių garsų pasaulį, gimtąją kultūrą išsakomos operai „Sukilėliai“ skirtame 1978 m. buklete (Juzeliūnas 2002: 126, 618). Kodėl sumažėjo dainų, galėjo būti ir labiau dramaturginių ar muzikinių priežasčių. Be to, verta prisiminti tyrinėtojų pabrėžiamą sovietmečio tendenciją tautosakiškumą „pakreipti socialiniams ir ideologiniams tikslams“ (Bernotienė 2019: 379). Ir vis dėlto „Sukilėlių“ libretui būdingą folklorinės atminties užmarštį pavadinčiau nacionalinės sąmonės apribojimu dėl cenzūros.

Nors ir nebūtinai suponuojančios religinį turinį, librete reikšmingos visos tiesioginės ar netiesioginės Biblijos parafrazės³¹. Ypač išskirčiau vieną 46 (45) psalmės pagrindu funkcionavusį intertekstą, kurį prisimena kompozitorius Vytautas Laurušas:

Opera visiems padarė labai gilų įspūdį, ypač sužavėjo chorai. Įspūdingai buvo išplėtotas choralas „Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė“, kuris tapo operos kulminacija. Visi vieningai sveikino teatrą naujos lietuviškos operos gimimo proga ir linkėjo kuo greičiau ją išvysti operos scenoje. Teatro vadovybė autoriaus pagaidavimu režisuoti operą pakvietė Vytautą Grivicką. Prasidėjo intensyvus darbas. Operos premjera buvo numatyta 1957 metų lapkričio pradžioje. Teatro vadovybė atidžiai stebėjo pastatymo eigą. Egzekucijos scena, kai kazokai apsupa sukilėlius, o šie iš nevilties užgieda choralą „Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė“, taip paveikdavo repeticiją stebintį teatro direktorių Zenoną Paulauską, kad jis neišlaikęs išbėgdavo iš salės. [...] „Sukilėliai“ pastatyti tik 1977 metais, bet jau be choralo „Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė“. (Žr. Lapinskas 2015)

Teatro vadovybės pasibaisėjimą išbandęs ketinimas operą užbaigti šiuo choralu šiandien atrodo išties drąsiai. Apskritai III veiksmo reikšmę rodo ir tai, kad chorą „O motina žeme“ prasidėjusį egzekucijų paveikslą Juzeliūnas yra pavadinęs emociiniu operos centru – „muzikinės dramaturgijos, o taip pat siužetiniu požiūriu“ (Juzeliūnas 2002: 127)³². O atsiminimuose minėtas choralas „Dievas mūsų prieglauda...“ librete iškyla kaip Minios atliepas į Katrytės raudą dėl savo ir kitų valstiečių likimo, dvaro prievaizdui ir žandarų vachmistruvi išvedus suimtus valstiečius:

KATRYTĖ pasilikusi išgąstingai žvalgosi:
O viešpatie! Koks siaubas, kokia baisenybė!
Mane paleido...
Nejaugi pateksiu aš
Į to žvėries nagus ir žūsiu išniekinta...
MINIA gilumoje:
Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė...
KATRYTĖ
Ach! Juos išrengia... Geriausias kaimo žmones... (LLTI BR 59-188/1: 146)

Kadangi choralas neminimas rankraštyje, o jo pradžia ir tolesnė citata Mykolaičio-Putino įrašyta tik antroje libreto redakcijoje (LLTI BR 59-187: 5), galima manyti, kad jis pasiūlytas Juzeliūno ar kitų operos bendrakeleivių. Tačiau tikėtina ir tai, kad įtraukti choralą paskatino ir minėtoje romano rengimo medžiagoje fiksuota literatūra: Walerijaus Przyborowskio studija arba minėta Medekszos „Monografija“³³. Kiek kitu pavadinimo variantu ir kaip giesmė – „Dievas – mūsų gelbėtojas...“ atkurta ir antrame nebaigto romano tome, kur aprašytas Sierakausko būrio sutikimas³⁴. Kaip ir kitus anksčiau minėtus pavyzdžius, šį intertekstą įmanu suvokti kaip tiek muzikaliai, tiek ir literatūriškai-religiškai turtingos tradicijos atmintį, kuri įgavo ir ezopinę sovietmečiui būdingo religinio stygiaus reikšmę. O bendras kūrybinis libreto rašymo ir operos statymo procesas romaną veikė skirtingai – labiau jį cenzūruojant ar sustiprinant idėjinį-istorinį perkuriamos medžiagos patikimumą.

Kovingojo libreto „keliai ir kryžkeliai“

Šiam tyrimui pasirinkta dar viena libreto „klaida“ – sovietinis ar labiau alegorinis kovos diskursas operoje. Tiek romane, tiek librete daugiausia dėmesio skyrus valstiečių gyvenimui iki sukilimo, didžiausiais priešais (ypač 1959–1960 m.) tapo ponai, dvarininkai. Dar rankraštinėje versijoje nuo jų prasidėjo ir Petro atsakymas į cituotą klausimą: „Tai ponai, / Tai Skrodskis / ir kiti mūsų skriaudėjai tironai!“ (LLTI BR 59-186: 233). Kita vertus, jau minėtame III veiksme Senis skelbė, kad caro „vaiskas“ (kariuomenė) yra blogiau už viską:

Vaisko neįsileiskime!
Kaimynai, vaisko neįsileiskime!
Vaiskas blogiau negu rykštės,
Saldotai sunaikins tave visą.
Suės tavo duoną, sėklą, pašarą, ubagais paleis!
Pačias ir dukteris išniekins. Štai kas mūsų laukia!
Minia
Nepasiduokime, neįsileiskime! Laikykimės! (LLTI BR 59-186: 253)

Iš pirmo romano tomo atėjęs, bet dėl teksto atrankos, pasikartojimo ir kitų žanrinių libreto aspektų ypač išryškėjęs monologas panaikintas 1957 m. variante, apie „vaisko“ atėjimą pranešant kur kas lakoniškiau ir anonimiškiau:

Pasilipusieji ant stogo kampo:
Jau ateina. Vaiskas ateina Nuo kanelio pilnas kelias.
MINIA
Nepasiduokime, neįsileiskime, laikykimės! (LLTI BR 59-188/1: 143)

Panašūs pokyčiai sustiprina prielaidą apie ezopinį „saldotų vaisko“ grėsmės krūvį, įtartinai asmenišką ir tarsi per daug stiprų jos pojūtį. Idėjiškai ir poetiškai stipri šios grėsmės turiniu ypač pasižymi rankraštinė versija. Toliau cituojamas Mykolaičio-Putino tekstas savo stilistika kiek primena ir poeto eilėraštį „Marche macabre“ (juo labiau dėl remarkose pažymėtų maršo taktų).

Iš šono įsiveržia piemenų būrys:

Jau ateina, jau ateina,
nuo kalnelio pilnas kelias,
net juodoja, žengia koja į koja.
Šautuvai blizga, durtuvai,
pilnas kelias, net juodoja.

Kaime triukšmas. Maršo taktai. Gilumoje pasirodo kareivių rota. Sustoja prie liepos.

Unteris

Kas per tvarka?! Pašalinti kliūtį!

Greitai! Marš! Vienas, du! (LLTI BR 59-186: 254)

1957 m. viso to neliko, kiek asmenišką, emocišką bei poetišką stiprią Piemenų viziją pakeitė lakoniškas Minios pranešimas, remarkose glaustai perteiktas nerimas³⁵. Čia norėčiau pabrėžti libretui apskritai būdingą pasikartojimų poetiką, muzikinę-poetinę ir kartu idėjinę jų prasmę. Skirtinguose kontekstuose variantiškai kartojant „motinos žemės“ ar kitas frazes, laisvės ir kitas idėjas, nepaisant ideologinio-socialinio jų apibrėžtumo, atsiranda ir laisvesnis prasiūlavimas. Tačiau su naujais taisyklėmis mažėjo žandarų, dragūnų ir prieš juos nukreipto tiesioginio (personažų) arba netiesioginio išreikšto kovingumo. Buvo apkarpyti Vachmistro monologai ir bendrai jo dalyvavimas dialoguose, sutraukti katogininkus bei rekrūtų gaudymą pašiepiantys jo kupletai, kurie, kaip prisimena Juzeliūnas, kūrybinio darbo pradžioje Mykolaičio-Putino skaityti „su dideliu sarkazmu“ (Juzeliūnas 2002: 145–146). Bandant sumažinti pasipiktinimą Vachmistru ir baiminantis dėl apskritai neigiamo rusų vaidavimo, vienas iš Vachmistro kupletų – „Eis jisai prieš pūgą – vėją / Ginti matušką Rasieją“ (LLTI BR 59-186: 261) – 1957 m. variante pakeistas taip: „Eis jisai prieš pūgą vėją / Ginti carą geradėją“ (LLTI BR 59-188/1: 151). Dar daugiau: bandant sustiprinti pagrindinio priešo liniją, kupletas atiduotas kolektyviniam dvariškių ir žandarų personažui. Dėl panašių priežasčių, tiksliau – dėl „jautraus rusų klausimo“ (rašytojo Alekso Baltrūno žodžiais tariant), neliko „raudonsiūlių“ (LLTI BR 59-186: 263) ir kito žodyno. Posėdžių dalyviams ne kartą išreiškiant nuogaštavimą, kad Vachmistras nebūtų proga išjuokti rusų tautą (LLMA 34, 1, 457: 1), žandarą (kuris esą „tik atlieka savo pareigą“) kompozitorius Eduardas Balsys siūlė dažniau keisti caru (LLMA 21, 1, 237: 24). Nors Mykolaitis-Putinas jau anksčiau buvo taikliai pastebėjęs, kad „carą liaudis dažnai dar laikė su aureole“, todėl „vieninteliai akivaizdūs liaudies priešai“ buvo ponai ir žandarai, tame pačiame posėdyje

libretistas pripažino savo „kalte“. Sutikęs su tuo, kad būta kareivių, kurie „nepritarė valstiečių malšinimui, užjausdavo valstiečius“, atkreipė dėmesį, kad į libretą įtraukė ir du teigiamus, valstiečius užjautusius kareivius (LLMA 21, 1, 237: 22). Gerojo kareivio linija įvesta jau 1959 m. (LLMA 103, 1, 25: 66). Panašiai ir 1960 m. variante po susidūrimo su žandais vienas kareivis su gana silpna istorine ir dramaturgine motyvacija leidžia Juozui pabėgti ištardamas: „Bėk greičiau, tave nuplaks“ (LLMA 342, 5, 1583: 27)³⁶. Tad galima klausti, kam kritikuoti tai, kas jau pataisyta. Tai, kad buvo svarstomos nebūtinai naujausios redakcijos, liudija Mykolaičio-Putino pastaba vienoje kalboje (LLTI BR 59-191: 287), minėtas trijų kūrėjų pareiškimas (LYA 16895, 2, 73: 172). Kaip rodo ir kiti pavyzdžiai, sudėtingame operos draudimų ir taisyklų procese kritikai buvo tarsi pasiklydę tarp skirtingų svarstomo libreto versijų, o gal tiesiog priversti laikytis iš anksto sudaryto kritikos plano.

Ir vis dėlto, 1957 m. panaikinus dalį libretui būdingo kovingumo, o pirmiausia iškeliant priešišumą ponams, išliko ir ezopinę prasmę įgyjantis „vergovėj carinio žandaro“ dejuojančios ir „vos gyvos“ Lietuvos vaizdinys, pakankamai stiprus „vaiskui“ besipriešinančios Minios balsas:

MACKEVIČIUS

Žinau, kad visas mano kraštas,

Mieloji Lietuva,

Vergovėj carinio žandaro

Dejuoja vos gyva

[...]

MINIA

Nepasiduokime, neįsileiskime, laikykimės!

Tegu daro, ką nori,

Tegu mirtinai užkapoja,

Neperžengs šios vietos

Caro saldoto koja! (LLTI BR 59-188/1: 139, 143)

Panašiai palikta ir 1960 m. teksto variante (LMA 342, 5, 1583: 24–25). Galbūt todėl tų metų kritikams vis dar kliuvo „kovos už laisvę akcentas“, muzikologui Juozui Gaudrimui perspėjant, kad „kova už laisvę nebūtų sutapatinama su nereikalingomis tendencijomis“ (LLMA 21, 1, 237: 23).

Laisvės sąvoka – neapeitinas libreto kovingumo aspektas. Nors akivaizdus ir socialinis jos apibrėžtumas librete, tačiau matyti ir tam tikro prasminio išlaisvėjimo:

Kareiviai dar bando pajudėti pirmyn, bet baudžiauninkai savo ginklais juos vėl sulaiko.

Laisvi mes žmonės! Laisva mūs žemė!

Nepasiduosim! Laisvi mes žmonės! Lažan nestosim! (LLTI BR 59-188/1: 144)

Neatsitiktinai Petro troškimas – „Kaip trokštu aš už laisvę kovoti! / Už savo krašto gyvybę, jei reikėtų, aukoti!“ (LLTI BR 59-188/1: 120) 1960 m. keičiamas ištrinant šių idealų atmintį: „Stosiu aš prieš ponus ir carą kovoti“ (LLMA

342, 5, 1583: 5). Potencialią (prarastos) laisvės ir kitų istorinių traumų išraišką galima atpažinti ir 1957 m. išsaugotame Sibiro motyve – „Prieš cėsorių ir ponus maištą keli? Prieš valdžią?! Sibire gyvas supūsi!“ (LLTI BR 59-188/1: 135)³⁷, kuris buvo cenzūruotas 1960 m.³⁸ O kaip Sibiras pakeistas katorga, prisimena Juzeliūnas, Laurušas (žr. Lapinskas 2015; Juzeliūnas 2002: 146).

Iki pagrindinės kritikos dar išsaugotas kovingo libreto dviprasmybes stiprino ir kultūriniai intertekstai. Simono Daukanto ir kitų asmenybių atmintį su tam tikra laikysenos laisve Imelda Vedrickaitė-Frukacz siejo komentuodama ankstesnį rašytojo pasisakymą³⁹. Daukanto atmintį librete Mykolaitis-Putinas kiek paradoksaliai siekė įteisinti pasitelkdamas ideologiškai patikimus argumentus: „citata iš Daukanto apie senovės lietuvių narsą ir laisvės meilę“ paminėta kaip kone vienintelė tautinės sąmonės vieta, kurios reikia „motyvuoti Petro, Katrės, o per juos ir kitų valstiečių pasiryžimui ateiti į kovą su ponų ir carizmo priespauda“⁴⁰. Ideologiškai nebūtinai „kalto“ Daukanto įtartinumą labiausiai ir stiprino jo kaimynystė su „laisvės“, „kovos“, „savo krašto“, o kartais ir „Lietuvos“ žodynu. Jo vardą siejant su Petru, Mackevičiumi ir kitais personažais, Daukanto skaitymo buvo įkvėptas troškimas kovoti už laisvę ir „savo krašto gyvybę“. Nors Daukanto vardas, o su juo ir „senovės lietuvių“ atmintis išsaugota ir 1960 m. variante (LLMA 342, 5, 1583: 2–4), tačiau ji buvo ir kardinaliai pakoreguota. „Savo krašto“ rūpestį keitė kova su ponais, o iš 1957 m. varianto – „Šaukia į žygį / Už motiną žemę, / Už laisvę, už Lietuvą, / Už laisvę, už Lietuvą“ (LLTI BR 59-188/1: 163) – 1960 m. liko: „Šaukia į žygį / Už motiną žemę, / Už laisvę, už žemę“ (LLMA 342, 5, 1583: 46). (Prarastos) laisvės ar kitų istorinių traumų atmintį galimai stiprino ir Antano Strazdo intertekstas. Jo daina per kelias redakcijas Vachmistro buvo cituojama kaip viena iš „maištą kurstančių dainų“, kurios Skrodskio apibendrintos kaip „Lietuviškos, chamiškos dainos!“ (LLTI BR 59-188/1: 134). 1957 m. išliko ir įtaigi cenzūruojamos literatūros skaitymo ir platinimo scena, šiandien kelianti asociacijų tiek su XIX a., tiek su XX a. antros pusės epochomis.

Vis koreguojamo šio semantinio lauko įtampas rodo ir operos finalas. Siekiant kuo aiškesnės minties, buvo kritikuota finalui būdinga pernelyg „asmeninė tragedija“, baritono Jono Stasiūno žodžiais tariant (LLMA 97, 1, 148: 35), ir primygtinai siūlyta sustiprinti masinę sceną⁴¹. Kompromisą tarp asmeniškumo ir masiškumo gana niuansuotai formuloje rankraštinė Mykolaičio-Putino libreto versija, kurioje Mackevičius apraudo „kraviną smurto auką“, o kartu su Choro arija suponuoja pakankamai alegorišką kovos įspūdį:

Už aukas nekaltas, už ašaras mūsų ir kraują
Tegul šitoj žemėj teisybė visiems viešpatauja.
Mes norim visi po sukilėlių vėliava stoti.
Už žemę, už laisvę, už Lietuvą eisim kovoti. (LLTI BR 59-186: 272)

Tačiau kritikai vis pasigendant tautų draugystės ir kitų „tiesų“, 1959 m. redakcija jau baigėsi Mackevičiaus arija ir Minios chorą (LLMA 103, 1, 25: 93–94). Režisieriui Vytautui Grivickui (LLTI BR 59-193: 11) patariant, į finalą buvo įtraukti bendroje kovoje dalyvaujantys baltarusiai ir lenkai, labiau apibrėžtas kovos naratyvas, kurį 1960 m. sustiprino Minios (ne Choro) vaizdinys⁴². Beje, sugrįžtant prie pastatymo ir klausantis operos finalo, galima pastebėti ir tarsi laisvėjančio kūrybinio proceso pokyčių⁴³.

Išvados

Finalo ir kitos „Sukilėlių“ mįslės leidžia pajusti istoriniu-idėjiniu ir kultūriniu požiūriu sudėtingą operos procesą, o pasitelkus muzikinę ir literatūrinę recepciją sukonstruotas proceso naratyvas tampa iškalbinga sovietmečio epochos reprezentacija ir įgalina atnaujinti pažintį su svarbiausiais spektaklio „personažais“. Iki mirties besitęsiantis Mykolaičio-Putino santykis su libretu buvo panašus kaip su romanu:

Tie „Sukilėliai“ įgriso, įkarštis atvėso, tema išbluko, vaizduotė nebeveikia. Stačiai nežinau, ką rašyti, kur pakreipti veiksmą, ką turi daryti personažai. Ką tik sugalvoju, viską čia pat sukritikuoju, atmetu. Skaitykis su istorija, skaitykis su ideologija! (1961 m. įrašas, Mykolaitis-Putinas 2013: 11)

Antro tomo rašytojas nebaigė dėl įvairių aplinkybių⁴⁴, bet turbūt ir dėl skirtingų savo sumanymų (plataus istorinio sukilimo konteksto ar socialinio-buitinio gyvenimo dominantės, Mackevičiaus ar liaudies herojiškumo dominantės...) konflikto ir dėl sudėtingo libreto rašymo proceso. Cituoto skaitymosi su ideologija paveiktas romanas (abu tomai) pasižymi ideologiškai apribotu istorinės-socialinės problematikos diskursu. Kita vertus, daugiausia romanu paremtos ir visos sovietinio režimo neatsitiktinai kritikuotos libreto scenos, kuriose (kaip ir romane) įmanu atpažinti ir istoriškai patikimo sukilimo diskurso, religinės ir nacionalinės sąmonės alegoriškumo, semantinių-idėjinių kovos už laisvę dviprasmybių. Sugrįžtant prie pradžioje cituotų Nako įžvalgų, akivaizdu, kad sovietinei cenzūrai neįtiko ne tik modernistinė Juzeliūno muzikos ekspresija, bet ir prasminės-idėjinės libreto įtampos. Išmanymo, kartu skaitymo atidumo cenzoriams pritrūko ne tik klausantis muzikos, bet ir skaitant romaną. O dėl kur kas griežtesnio libreto nei romano vertinimo buvo „kaltos“ tiek ideologinės aplinkybės (cenzūrą galimai sustiprino ir Vengrijos įvykiai), tiek ir žanrinės libreto ypatybės. Teksto atranka, minimalizmas (palyginti su romanu), pasikartojimai, poetinis ritmas leido išryškinti ir romanui būdingą nacionalinio ar religinio aspekto įtartinumą.

Kita vertus, tyrimas parodė ir libretui (palyginti su romanu) būdingą stipresnę religinės ar nacionalinės sąmonės, laisvės idėjų neapibrėžtumą ir šių dviprasmybių sukurtą

ezopinį prasmų lauką. Istorinę-kultūrinę libreto reikšmę pirmiausia liudija rankraštinės vieno ir kito autoriaus versijos, pasižyminčios stipriausiomis idėjinės-kūrybinės laisvės apraiškomis. Tačiau verta pabrėžti, kad sovietiniams funkcionieriams neatsitiktinai neįtikėjo ir vėlesnė, (vidinės) cenzūros paveikta, bet pirminio sumanymo turinį iš dalies išsaugojusi 1957 m. redakcija. Kur kas radikalesnį ir išorinį, reikšmių bei poetikos cenzūravimą rodo 1960 m. redakcija. Tačiau operos įteisinimo kūrėjai vėlgi nesulaukė dėl besąlygiško cenzorių atsargumo muzikos ir teksto atžvilgiu ar tiesiog dėl išankstinio funkcionierių sprendimo.

Nepaisant Liobytės išsakymo savo darbo sumenkinimo, rašytojos indėlis į libreto proceso istoriją pasižymi įsiskaitymu į vaizduojamos epochos medžiagą, kitus kūrėjus įtikinusi sceniniu libreto išdėstymu, pakankamai individualia medžiagos atranka, istorinės-nacionalinės sąmonės apraiškomis. Nors epine kalba aprašytas libretas vėliau įgavo kitą, poetinę, formą, buvo išsaugotas pagrindinis Liobytės pasiūlytas naratyvas, nors ir redaguotas, bet pirmiausia būtent jos sukurtas prologas. Libreto reikšmę rodo pats libretas ir kita dokumentika: pareiškimai, Juzeliūno atsiminimai.

Religinis libreto aspektas libreto tyrimui pasirinktas kaip ypač rizikingas sovietmečio epochos požiūriu. Nepaisant Mykolaičio-Putino bandymo atsisakyti savo pirminio sumanymo, t. y. nureikšminti religingumo aspektą ar jį su liaudinti, tai įgauna ir gana dviprasmišką maldos, kunigystės ar šventumo išraišką. Sukilimo atmintį atliepantis kovingumas librete pasireiškia dviprasmiškai, žymi ne tik tuometinei ideologijai priimtina valstiečių priešišumą ponams, bet ir ezopiškai suvoktiną pasipriešinimą carinei kariuomenei, žandarams. Sovietinį socialinės lygybės imperatyvą atitinkantis, į laisvę ir žemę nukreiptas kovingumas tuo pat metu įgyja alegorinį istorinių traumų ar pasipriešinimo sąmonės turinį. Svarbų vaidmenį konstruojant operos visumą atliko Juzeliūno muzikos ekspresijai artimas, deja, tik pirmosioms versijoms būdingesnis dramatinio konflikto asmeniškumas, per tam tikrus asmenis siektos parodyti istorinės įtampos.

Nuorodos

- 1 „Jau bene treji metai guli Juzeliūno gera opera „Sukilėliai“ pagal man romano libretą. Anais metais jau buvo paruosta rodyti, bet dėl kažkokių intrigų ir kai kieno baimės buvo sulaukyta. Maniau, kad šiųmetinių sukaktuvių proga ją pastatys. Tačiau taip ir liko Juzeliūno stalčiuje. O rodos jau buvom pataisę visas „klaidas“ (Mykolaitis-Putinas 2013: 77).
- 2 Versijos sąvoka vartojama (nors ir sąlygiškai) skiriant Aldonos Liobytės ir Vinco Mykolaičio-Putino rašytą libretą ir ypač kalbant apie jų rankraščius. Varianto sąvoka vartojama nagrinėjant tam tikros versijos ir redakcijos teksto fragmentą, lyginant jį su kitos redakcijos variantu.
- 3 Toliau archyvinė medžiaga cituojama nurodant tekstą saugančio archyvo santrumpą (žr. pirmą literatūros sąrašo dalį), fondo ir citatos lapo numeraciją. Libreto citatose pagal vienos ar kitos redakcijos dominantes suvienodinamas personažų vardų ir remarkų užrašymas, libreto ir kitose citatose ištaisos korektūros klaidos, šiuolaikinama skyryba, išsaugomos didžiosios ir mažosios raidės, kitos pagrindinės rašybos ar leksikos ypatybės.
- 4 „1956 metų Vengrijos įvykiai ypač jautriai rezonavo Lietuvoje. Jausmai visiškai analogiški, siekiami taip pat, okupacija labai gimininga, ji vienodai veikė laisvę mylinčias tautas“ (Juzeliūnas 2002: 145).
- 5 „Taigi klausimas apie istorijos priežastingumą [...] iškyla kaip žmogaus laisvės ir atsakomybės ribos ir joms kylanti grėsmė, – net iki bejėgiškumo prieš istoriją patirties ir fatalistinės visuomeninės politinės laikysenos, stumiančios į „apolitiškumą““. Antra vertus, jį diktuoja troškimas ir valia perskrostiti supratimo šviesa bei žinojimo sąžiningumu ir tuos nesuprantamus įvykius, kurie subrandina istoriją, apibrėžti jų vyksmą – net griebiantis drąsios politinio utopizmo vilties, kad subrendusi žmonija vieną dieną paims į rankas savo laimę ir moksliskai tiksliai pasuks keliu į ateitį“ (Gadamer 1999: 49).
- 6 „Kultūrinės atminties dinamiką lemia sąveika tarp abiejų institucijų – kanono ir archyvo. Archyvinė medžiaga, vaizdžiai tariant, yra skaistykloje tarp užmaršties pragaro ir atminties rojaus“ (Assmann 2022: 30).
- 7 Tam tikrą naratyvą konstruoja ir Nijolės Maslauskienės parengta, su svarbiais dokumentais supažindinanti virtuali paroda (*Virtuali paroda*).
- 8 Šį rankraštinių palikimą sudaro daugiausia Mykolaičio-Putino įrašai lietuvių, lenkų ar rusų kalbomis. Nepaisant to, kad romano rengimo medžiagai priklauso ir Josifo Stalino citatos, jį leidžia matyti ir istoriškai patikimą sukilimo epochos, įvykių, vietų, asmenybių diskursą romano intencijose, kuris radosi skaitant tokias tik šiandien į lietuvių kalbą verčiamas studijas kaip Jakóbo Gieysztoro ar Antonio Medekszos atsiminimai.
- 9 Tačiau istorinės medžiagos iliustratyvumą ir fragmentiškumą galėjo nulemti romano nebaigtumas, išorinė ir vidinė cenzūra, galų gale dominuojanti sovietinė sukilimo samprata, siekiant ypač išryškinti liaudišką jo naratyvą. Pristatydamas romaną tuometinei visuomenei, autorius ne kartą pasidžiaugia (privalomo optimizmo retorika), kad jame „nebuvo rasta kokių nors stambesnių klaidų, traktuojant 1863 m. sukilimą“ (LYA 4628, 5, 2: 19–20).
- 10 Dar vienoje 1957 m. kalboje Mykolaitis-Putinas rašė: „Abudu kūriniai [romanas ir libretas] idėjiniai atžvilgiu siekia to paties tikslo – pavaizduoti vieną lietuvių liaudies kovų dėl žemės ir laisvės epizodą yrančio feodalizmo fone, 1863 m. sukilimo išvakarėse“ (LLTI BR 59-192: 1). Pagal kitą rašytojo pastebėjimą – opera „vaizduoja I-mo tomo 1861 m. laikotarpį, tai sukilimo priešaušris“ (LLMA 97, 1, 148: 36).
- 11 Operos ir baleto teatro dailininkė Regina Songailaitė-Balčikonienė savo laiške literatūros tyrinėtojiui Virginijui Gasiliūnui 2002 m. rašė: „Labai gaila, kad kompozitorius taip griežtai atsisakė taisyti ir trumpinti. Perredagavus būtų buvusi labai vertinga opera apie istorinį baudžiavos pavaizdavimą“ (Žr. Gasiliūnas 2019). Šis pastebėjimas kiek paradoksalus, turint galvoje operos ir jai rašyto libreto pavadinimą ir visą sovietinės kritikos procesą.
- 12 Ten pat išsakytas ir pagarba Mykolaičiui-Putinui, santūri nebaigto romano kritika: „Iš pradžių nenorėjau sutikti [...] prof. Mykolaitis, įžymus prozaikas ir dramaturgas, mano manymu, galėjo pats geriausiai su libretu susidoroti. Ir vis dėlto sutikau, norėdama padėti talentingam kompozitoriui sukurti operą ir sutaupti laiko prof. Mykolaičiui, kuris tuo pat metu jau rinko

- medžiagą antram „Sukilėlių“ tomui. Darbas buvo nelengvas jau vien dėl to, kad „Sukilėlių“ I tomas dar neprivestas prie sukilimo (ryšium su tuo sunku ryškinti kunigo Mackevičiaus kaip sukilėlių vado vaidmenį), antra vertus – daugiaplanė romano medžiaga sunkiai davėsi pajungiamo vientisam sceniniam siužetui“ (LLMA 260, 1, 170: 5).
- ¹³ Rankraščio metai nepažymėti. Bet Liobytei ir kitiems liudijant gana ankstyvą Mykolaičio-Putino įsitraukimą, galėjo būti ir tų metų pabaiga arba 1957 m. pradžia. Tų metų pavasarį įvykusiame Rašytojų sąjungos pasitarime (LLMA 34, 1, 457) jau aptarta viena arba kita Mykolaičio-Putino rašyto libreto redakcija.
- ¹⁴ Pagal cituojamo teksto turinį tai galėjo būti siejama su Petro vaidmeniu, kuris pagal 1957 m. operos dalyvių sąrašą numatytas tenorui Valentinui Adamkevičiui arba tenorui Kaziui Gutauskui (bosui Antanui Kučingiui – Skrodskio vaidmuo) (LLMA 97, 1, 81: 2). Tad K. galbūt reiškė Kazį Gutauską.
- ¹⁵ Galima sakyti, tokios tėvynės, kuri, Vytauto Laurušo pastebėjimu, keitė ir Dievo sąvoką (žr. Lapinskas 2015).
- ¹⁶ Sausio 22 d. Meno tarybos posėdyje teigiama, kad teatrui parodytas prologas ir du veiksmi, planuojamos repetacijos ir premjera lapkričio 7 d. (LLMA 97, 1, 80: 14).
- ¹⁷ „Pats pirminis A. Liobytės pateiktas tekstas čia nebeiškles [...]. Čia teišlikęs A. Liobytės sudarytas sceninio siužeto išdėstymas, o visas tekstas yra naujai parašytas paties V. Mykolaičio-Putino“ (LLTI BR 59-188/1).
- ¹⁸ „Bematant prie jų trijų prisigretino ketvirtas, panašus į nusigyvenusį šlėktą. Nugirdęs paskutinius žmogelio žodžius, uvertai sušuko, net jo ūsai pasišiaušė: / – Niekas neprivers! Apgavo mus ciosorius! Negausime nei žemės, nei valnasties! Povstanės reikia! Revoliucijos! Žėčpospolitą atstatyti reikia! Tada bus visiems ir žemės, ir valnasties!“ (Mykolaitis-Putinas 2002: 15).
- ¹⁹ 1949–1961 m. Liobytė buvo Grožinės literatūros leidyklos Vaikų ir jaunimo literatūros redakcijos vedėja.
- ²⁰ „Kaip tik choras pradėjo repetuoti šią operą, tai pirmas įspūdis susidarė ne koks, nes opera pasirodė per daug paprasta, be to, tekste maža poetiškumo. Operos žanre turi būti poetiškas tekstas. Daug buitiškumo II veiksmo tekste. Per daug užtęstas ginčas, kuris neparyškina visos operos dramaturgijos. Antras dalykas tai degeneruotų ponų charakterizavimas. Šioje operoje iškeliama jau gana sena tema tarp pono ir baudžiauninkės mergaitės, pono išnaudojimas [...]“ (LLMA 97, 1, 148: 28–29).
- ²¹ 1957 m. gegužės mėn. aptariant libretą į ginčą su Isajumi Altermanu drąsiai įsitraukė ir Liobytė (LLMA 97, 1, 148: 30–31).
- ²² Kompozitorius prisiminė ir kunigų, kitų tikinčiųjų dėmesį spektakliui (Juzeliūnas 2002: 147).
- ²³ „Libreto siužetą pagal V. Mykolaičio-Putino romaną „Sukilėliai“ parengė A. Liobytė; tekstas V. Mykolaičio-Putino“ (LLMA 97, 1, 81, l: 130–131). Kaip matyti ir iš straipsnio pabaigoje pateikto sąrašo, panaši formuluoatė keliavo iš vienos libreto redakcijos į kitą.
- ²⁴ Juliuo Juzeliūnui ir Lietuvos SSR kompozitorių sąjungai adresuoto, spalio mėn. rašyto laiško nuorašas (LLTI BR 59-372: 27).
- ²⁵ Citata iš Mackevičiaus teisminės kalbos, kurioje religingumas iškyla kaip tamsai priešingo jo paties ir liaudies (tautos) reiškiny: „O jeigu man patikės, tai pasakysiu, kad įstojau į dvasininkų luomą, turėdamas tikslą arčiau prieiti prie liaudies. [...] Kiekvienas žino, kad mūsų liaudis, kad ir kokia tamsi, yra labai religinga. Tuo tarpu vyriausybė šį jos religingumą ėmė griauti“ („1863 m. gruodžio 6 d. A. Mackevičiaus tardymas“ 1988: 48–49). Mykolaitis-Putinas, versdamas iš rusų kalbos, formulavo kiek kitą priežasties ir pasekmės ryšį ir religingumui priskyre labiau formalų vaidmenį: „Įtakingiausias lietuvių valstiečių vadas 1863 m. sukilime buvo kun. A. Mackevičius, dėl to ir tapęs kunigu, kad lengviau galėtų prieiti prie valstiečių baudžiauninkų ir įgyti jų pasitikėjimą. A. Mackevičius, giliai nekętęs feodalinės ir carinės priespaudos, sugebėjo įtraukti į sukilėlių gretas gausingus valstiečių būrius. 1863 m. sukilime jis yra tikras lietuvių liaudies herojus, jai paukojęs visas savo jėgas ir gyvybę“ (LLTI BR 59-192: 1).
- ²⁶ Šis priekaištas buvo atsakas į dirigento Konrado Kavecko mintį, kuria, atrodo, bandyta įteisinti svarstomą libretą: „Mackevičiaus – kunigo visai nebeliko, o yra tik sukilėlių vadas“ (LLMA 21, 1, 237: 24).
- ²⁷ „MACKEVIČIUS / Aš viską darysiu, kad Jus išgelbėčiau. / Aš jus išgelbėsiu! / SKRODSKIS / Kas jums leido? Kokia teise? / MACKEVIČIUS / Kiekvieno dorą žmogaus teise. / Ir aš esu juk liaudies vaikas, / Pažįstu jos vargus“ (LLTI BR 59-188/1: 138).
- ²⁸ „MACKEVIČIUS daro kryžiaus ženklą: / Nekaltai kenti. / Keršto šaukia tos kančios į dangų. / Ir kerštas ateis!“ (LLTI BR 59-188/1: 147).
- ²⁹ „Mackevičiui prakalbėjus, ligonis atmerkė akis, kunigą pažino ir tarsi net nudžiugo. / – Mirsiu, kunige, – prašneko, sukaupdamas jėgas. – Nebijau mirti. Brangu ligoniui diena... Pagyvenau nemaža. Daug vargo mačiau. Norėčiau tik žinoti, ar po manęs bus vaikams lengviau gyventi“ (Šiuolaikiniame „Raštų“ leidime dar nepasirodžius antram tomui, cituojama iš ankstesnio leidimo – Mykolaitis-Putinas 1968: 190).
- ³⁰ „Klausyk, Keduli, ir gerai įsidėk sau į galvą. Jei aš išgirsiu, kad susidedi su policija ar su žandarais, aš tave bažnyčioje per pamokslą, girdint visai parapijai, ir ne tik Paberžėj, bet ir Surviliškį, iššaukdinsiu vardu pavardę ir iškeiksiu kaip savo žmonių išdaviką judošių! Kad kaimynai tavęs lenktųsi, kad rankos tau niekas nepaduotų, kad mirties patalė tau niekas paskutinės pagalbos nesuteiktų! Aš tavęs į švęstą vietą nepriimsiu! Tegū tave pakas kur patvory, kad dilgėm ir varnalėšom apaugtų tavo kapas! Tu žinai, kad aš savo žodį moku ištesėti“ (Mykolaitis-Putinas 2002: 187).
- ³¹ Evangelinę aliuziją turbūt turi ir Petro atodūsis: „O aš neturiu nė kur galvos priglausti“ (LLTI BR 59-186: 258; plg. Lk 9, 58). Psalmyno asociacijų turi ir ši Katrytės viltis: „Petras mane išvaduos iš nedorėlio rankų“ (LLTI BR 59-186: 270; plg. Jer 20, 13). Dėl vienos ar kitos priežasties jos neliko 1957 m.
- ³² Nepaisant tekstinių Choro pokyčių, ir 1957 m. redakcija išsaugojo tautiškai angažuotą žemės pagarbinimo intenciją, liko asociacijų su simbolistine Mykolaičio-Putino poezija. Kita vertus, akivaizdu, kad žodžio „žemė“ variacijos turėjo ir sovietinei poetinei retorikai būdingos stilistikos su aiškiai apibrėžtos socialinės laisvės ir „pūslėtų rankų“ retorika: „O motina žeme! / Skaudžias ponų rykštes kenčiam, / Pečiais kruvinais baudžios jungą tempiam! / Mūs rankos nuo darbo pūslėtos, / Mūs širdys užgrūdintos, kietos. / Geresnio gyvenimo norim!“ (LLTI BR 59-188/1: 142).
- ³³ Mykolaičio-Putino skaitytoje Walerijaus Przyborowskio studijoje paminėtos kelios sukilėlių giedotos giesmės: „Te Deum“ ir Skapiškyje giedota *seną bažnytinę giesmę* „Dievas mūsų gelbėtojas“ („Bóg naszą ucieczką“; Przyborowski 1902: 91–92). Ištrauka iš romano rengimo medžiagos, remiantis šia lenkų autoriaus knyga: „Sierak. žygis iš Knebių ligi Biržų truko 3 dienas (sieki Kamajus) – įspūdinga procesija, triumfas,

žmonių entuziazmas. Bet prie Biržų, reformatų gyvenamose vietose, nuotaikos jau kitokios“ (LLTI BR 59–150: 23). Panašūs įvykiai ten pat fiksuoti remiantis Medekszos „Monografija“: „Salose vaikai sutinka Sierakauską su gėlėmis. Pritrūko jų, tada skynė ajerus ir kitus žolynus. Skapiškio parapilijoj žmonės jį pasitiko suklaupę, giedodami „Dievas mūsų gelbėtojas ir tvirtybė“. Ypač pritarė Sierakauskui kun. Pėža“ (LLTI BR 59–150: 119). Beje, lietuvių kalba ši giesmė buvo paplitusi įvairiais pavidalais (pvz., Directorium divini officii... 1903: 123), o tai leidžia kalbėti apie įvairiapusę tiek muzikinę, tiek ir religinę šio interteksto tradiciją.

³⁴ „Salų miestely vaikai bėrė Sierakauskui po kojų gėles, o Skapišky žmonės puolė ant kelių, giedodami „Dievas – mūsų gelbėtojas ir tvirtybė“. Jauni vyrai būriais prašėsi į sukilėlių vaiską“ (Mykolaitis-Putinas 1968: 193).

³⁵ „MINIA / Laikysimės! Nepasiduosim, ne! / Minia didelio atkaklumo nuotaikoje, bet kartu matosi ir didelis nerimas. Gilumoje pasirodo kareiviai ir sustoja už liepos. / VACHMISTRAS užšokęs ant liepos: / Kas per tvarka? Pašalint kliūtį!“ (LLTI BR 59-188/1: 143).

³⁶ O kad būtų visai aišku, kas yra tikrasis priešas, Katrytės žodžiai „Te priešui tik velnias vergauja!“ (LLTI BR 59-188/1: 120) 1960 m. transformavosi į: „Te ponui tik velnias vergauja“ (LLMA 342, 5, 1583: 5).

³⁷ Panašiai skamba ir Skrodskio grasinimas 1957 m. variante: „Prieš ciosorius ir ponus maištą keli? Prieš valdžią?! Sibire gyvas supūsi!“ (LLTI BR 59-188/1: 135).

³⁸ „Prieš ciosorių ir ponus maištą keli? / Prieš valdžią? Katorgoj gyvas supūsi!“ (LLMA 342, 5, 1583: 17).

³⁹ Kaip pastebi kritikė, 1945 m. Rašytojų sąjungos suvažiavime Mykolaitis-Putinas, „mintis pridengdamas formaliai panašiu [kaip cituotas K. Korsakas] pompastiškų sovietinių propagandinių klišių sluoksniu, nepaisydamas Korsako raginimo užmiršti praeitį, pabrėžė tautinės tapatybės svarbą, būtinybę užčiuopti lietuvių santykį su tragiška tautos istorija, remtis Kristijono Donelaičio, Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus, „Aušros“ patriotų, Vinco Kudirkos, Žemaitės, Maironio, Juozo Tumo-Vaižganto, Vydūno kūryba“ (Vedrickaitė-Frukacz 2019: 22).

⁴⁰ Nacionalinės sąmonės ir laisvės idėjų požiūriu reikšmingai nuskamba ir ši Mykolaičio-Putino refleksija: „Nes kas galėjo užguitą baudžiauninką sukurstyti į kovą, jei ne Daukanto išvesta ryški antitezė tarp baudžiavinės tikrovės ir senovės lietuvių-barzdočių, kurie „valnystą“ užvis labiausiai brangino ir šaukė „priešui te velnias tarnauja“ (LLTI BR 59-191: 287).

⁴¹ Tuometiniame Operos ir baleto teatre išsakyta kritika greičiausiai buvo adresuota Liobytės rašytam libretui, kuris baigėsi Petro rauda dėl Katrytės mirties. Vienas iš pabaigos variantų: „Aš pats žadėjau apginti ją nuo dvaro pavojaus, o dabar...“ (LLTI BR 59-188/2: 230). Apie operos pabaigos pokyčius libreto autorė užsiminė ir cituotame pareiškimė: „[...] rezultate buvo imtasi libretas taisyti – stiprinti Mackevičiaus asmenį, ryškinti istorines aplinkybes; buvo taip pat suteikta naujų spalvų Skrodskio figūrai ir įvesta tragiškas tėvo personažas bei masinė scena su Mackevičium priešaky vietoj baigiamosios Petro arijos“ (LLMA 260, 1, 170: 5). Skirtingose institucijose panašiu metu galėjo būti svarstomos ir skirtingos redakcijos.

⁴² Iš 1960 m. varianto: „Rytoj susitiksimė kartu su Sierakausku! / Baltarusius Kalinauskas jau veda. / Ir lenkai sukilo prieš carą! / Trauksim kartu su visais į bendrą kovą! / Mūs kraujas keršto šaukia! / Kiek motinų ašaras braukia! / Mums ponų vergovės gana! / Prašvis mums šviesesnė diena! / Mūs kelias – ryžtinga

kova! / Mūs žemė bus laisva!“ Šie Minios kartojami (Antano Mackevičiaus žodžiai, praleidžiant tris eilutes, ir užbaigia premjerinės operos santrauką (LLMA 97, 1, 81: 132).

⁴³ Finalinėje arijoje neliko „ponų vergovės“ motyvo (Nakas 2016, 53: 30–54: 29).

⁴⁴ Mykolaičio-Putino kūrybos redaktorius Aleksandras Žirgulyš, 1973 m. rengdamas rašytojo 80 gimimo metų sukakčiai skirtą pranešimą, iškėlė šias romano nepabaigimo priežastis: daug jėgų atėmęs „Raštų“ leidimas, sveikatos problemos, tuometinėje spaudoje atsiradusios diskusijos dėl romano žanro, sumanymas parašyti ketvirtą „Altorių šešėly“ dalį. Santūriai užsimenama apie tai, kad ne visos priežastys žinomos. Kad ir kaip būtų keista, nors gal ir visai suprantama dėl to paties atsargumo, kalbant apie paskutinį gyvenimo ir kūrybos dešimtmetį, libretas ir visai nepaminėtas (LLMA 188, 1, 323: 159–174).

Šaltiniai

- LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas
 LLMA – Lietuvos literatūros ir meno archyvas
 LLTI BR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštnas
- Pastaba: į laužtinius skliaustus imamas pagal archyvinius ap-
 rašus ar kitus istorinius bei tekstologinius šaltinius apibrėžtas
 pavadinimas, autorystė, be laužtinių skliaustų pateikiamas
 autentiškas dokumento pavadinimas.
- LYA 3377, 48, 1272 – Sukilėliai. 4 veiksmy 6 paveikslų su prologu
 operos libretas. Libreto siužetą pagal V. Mykolaičio-Putino to
 paties pavadinimo romano motyvus paruošė A. Liobytė. Tekstas
 V. Mykolaičio-Putino, in: *LYA*, f. 3377, ap. 48, b. 2, l. 17–25.
- LYA 4628, 5, 2 – LTSR Rašytojų sąjungos pirminės partinės
 organizacijos atviro susirinkimo, įvykusio 1958 m. vasario
 24 d., protokolas nr. 2, in: *LYA*, f. 4628, ap. 5, b. 2, l. 13–16.
- LYA 4628, 5, 2 – Lietuvos TSR Tarybinių rašytojų sąjungos pirmi-
 nės partinės organizacijos susirinkimo, įvykusio 1957 m. kovo
 18 d., protokolas nr. 3, in: *LYA*, f. 4628, ap. 5, b. 2, l. 13–16.
- LYA 7762, 2, 1 – LTSR Valstybinio akademinio operos ir baleto
 teatro partinio biuro posėdžio, įvykusio 1957 m. spalio 7 d.,
 protokolas nr. 3, in: *LYA*, f. 7762, ap. 2, b. 1, l. 49.
- LYA 1771, 191, 368 – [Lietuvos TSR komunistų partijos
 centro komiteto biuras] Обсуждение либретто оперы
 „Сукилеялай“ (Повстанцы), написанное Любите. 24–25
 октября 1957 года, in: *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 368, l. 68–75.
- LYA 16895, 2, 73 – [Vincas Mykolaitis-Putinas, Julius Juzeliūnas,
 Aldona Liobytė], Pareiškimas Lietuvos komunistų partijos
 centro komiteto sekretoriui drg. Sniečkui, LTSR aukščiausiosios
 tarybos prezidiumo pirmininkui drg. Paleckiui, LTSR
 ministrų tarybos pirmininkui drg. Šumauskui, in: *LYA*,
 f. 16895, ap. 2, b. 73, l. 171–172.
- LLMA 21, 1, 237 – Lietuvos Tarybinių kompozitorių sąjungos
 valdyba. Operos „Sukilėliai“ libreto aptarimo, įvykusio
 1960. II. 1 d., protokolas nr. 4, in: *LLMA*, f. 21, ap. 1, b. 237,
 l. 22–26.
- LLMA 34, 1, 457 – [Lietuvos TSR Rašytojų sąjunga] Vinco
 Mykolaičio-Putino libreto „Sukilėliai“ aptarimas, in: *LLMA*,
 f. 34, ap. 1, b. 457, l. 1–5.
- LLMA 97, 1, 80 – [LTSR Valstybinis akademinis operos ir baleto
 teatras] Meno tarybos posėdžio protokolas, 1957 m. sausio
 22 d., in: *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 80, l. 6–15.

- LLMA 97, 1, 81 – [LTSR Valstybinis akademinis operos ir baletu teatras] Operos dienas, in: *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 81, l. 68.
- LLMA 97, 1, 148 – [LTSR Valstybinis akademinis operos ir baletu teatras] Meno tarybos posėdžio protokolas, 1957 m. gegužės 27 d., in: *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 148, l. 28–39.
- LLMA 97, 1, 151 – LTSR Valstybinio akademinio operos ir baletu teatro šventinis repertuaras. 1957 m. spalio 22 d., in: *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 151, l. 42–43.
- LLMA 97, 1, 316 – [LTSR Valstybinis akademinis operos ir baletu teatras] Meno kolegijos posėdžio, įvykusio 1977. II. 24, protokolas, in: *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 316, l. 24–27.
- LLMA 103, 1, 1 – [A. Liobytė. Sukilėliai. J. Juzeliūno operos libretas pagal V. Mykolaičio-Putino to paties pavadinimo romaną. Variantai], in: *LLMA*, f. 103, ap. 1, b. 1, 119 l.
- LLMA 103, 1, 25 – Sukilėliai. 4 veiksmy 6 paveikslų su prologu operos libretas. Libreto siužetą pagal V. Mykolaičio-Putino to paties pavadinimo romano motyvus paruošė A. Liobytė. Tekstas V. Mykolaičio-Putino, in: *LLMA*, f. 103, ap. 1, b. 25, l. 42–94.
- LLMA 188, 1, 323 – [Aleksandro Žirgolio surinkti V. Mykolaičio-Putino naujų Raštų rengimo dokumentai], in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 323, l. 79–174.
- LLMA 260, 1, 170 – [Aldona Liobytė], Lietuvos Tarybinių rašytojų sąjungos nario pareiškimas. Lietuvos KP Centro komiteto sekretoriui drg. A. Sniečkui, Lietuvos Tarybinių rašytojų sąjungos pirmininkui drg. A. Venclovai, in: *LLMA*, f. 260, ap. 1, b. 170, l. 5–6.
- LLMA 342, 5, 1583 – Sukilėliai. 4 veiksmy 6 paveikslų su prologu operos libretas. Libreto siužetą pagal V. Mykolaičio-Putino to paties pavadinimo romano motyvus paruošė A. Liobytė. Tekstas V. Mykolaičio-Putino, in: *LLMA*, f. 342, ap. 5, b. 1583, l. 49.
- LLTI BR 59-150 – [Vincas Mykolaitis-Putinas], 1863 m. Medžiaga romanui „Sukilėliai“, in: *LLTI BR*, f. 59-150, 86 l.
- LLTI BR 59-186 – [V. Mykolaitis-Putinas. „Sukilėlių“ operos libreto pirmasis variantas. 4 veiksmi], in: *LLTI BR*, f. 59-186, 41 l.
- LLTI BR 59-187 – [V. Mykolaitis-Putinas. Sukilėliai. Operos libretas. 4 veiksmi. Antroji redakcija.], in: *LLTI BR*, f. 59-187, 46 l.
- LLTI BR 59-188/1 – [Sukilėliai. 4 veiksmy, 6 paveikslų operos libretas, kurio siužetą pagal V. Mykolaičio-Putino to paties pavadinimo romaną paruošė Aldona Liobytė], in: *LLTI BR*, f. 59-188/1, 50 l.
- LLTI BR 59-188/2 – [„Sukilėlių“ operos libretas. A. Liobytės tekstas. III ir IV veiksmi], in: *LLTI BR*, f. 59-188/2, l. 212–231.
- LLTI BR 59-191 – [Vincas Mykolaitis-Putinas], Pasisakymas svarstant kelintą kartą operos „Sukilėliai“ libretą, in: *LLTI BR*, f. 59-191, l. 284–287.
- LLTI BR 59-192 – [Vincas Mykolaitis-Putinas], „Sukilėliai“ – išsivaduojamosios valstiečių kovos vaizdai, in: *LLTI BR*, f. 59-192, 3 l.
- LLTI BR 59-193 – [Operos ir baletu teatro rež. Grivicko siūlymai operos „Sukilėliai“ libreto teksto pakeitimui], in: *LLTI BR*, f. 59-193, 5 l.
- LLTI BR 59-372 – [Gediminas Blynas], Muz. komp. Juzeliūnui. Lietuvos TSR Kompozitorių sąjunga., in: *LLTI BR*, 59-372, l. 27–28.
- Literatūra**
- Assmann Aleida, *Užmaršties formos*, vertė Inga Bartkuvienė, Vilnius: Kultūros barai, 2022.
- Bernotienė Gintarė, Tautosaka sovietmečiu, in: Kalėda, Algis; Kmita, Rimantas; Satkauskytė, Dalia (sud.), *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 378–394.
- Directorium divini officii et missarum pro archidioecesi Mobiloviensi nec non pro dioecesi Minscensi in annum domini*, Petropoli: Typ. E. Novicki, 1903.
- Gadamer Hans-Georg, *Istorija. Menas. Kalba*, vertė ir sudarė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Gasiliūnas Virginijus, Laiškų dėžė tuštinu, iii: dailininkės laiškas apie Juzeliūno operą *Sukilėliai*, in: <http://virginijusg.blogspot.com/>, <http://virginijusg.blogspot.com/2019/04/1174-laisku-deze-tustinu-iii.html> [žiūrėta 2023 08 25].
- Jurginis Juozas, *Istorija ir poezija*, Vilnius: Vaga, 1969.
- Juzeliūnas Julius, Mintys operos *Sukilėliai* premjeros proga, in: Ambrasas, Algirdas Jonas (sud.), *Julius Juzeliūnas. Straipsniai. Kalbos. Pokalbiai. Amžininkų atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 126–128.
- J. Vlks. [?], Sukilėliai, in: *Naujienos. Literatūra*, 1956, spalio 20, 4–5, <https://www.spauda.org/naujienos/archive/1956/1956-10-20-NAUJIENOS-LITERATURA.pdf> [žiūrėta 2024 01 15].
- Klumbyšs Valdemaras, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
- Kostkevičiūtė Irena, Kaip buvo rašomi „Sukilėliai“, in: *Metai*, 2003, Nr. 1, p. 94–106.
- Lapinskas Anatolijus, Vytauto Laurušo gyvenimo veidrodyje: muzika, statybos, politika, in: *Muzikos barai*, 2015, Nr. 3–4, <https://www.muzikusajunga.lt/zurnalas/muzikos-barai-326/vytauto-lauruso-gyvenimo-veidrodyje-muzika-statybos-politika-509> [žiūrėta 2023 08 05].
- Liobytė Aldona, Mielas vaikeliuk, in: Saukienė, Rūta (sud.), *Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė: publicistika, laišakai, atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 134.
- Mačiulis Dangiras, Du literatūriniai istorijos naratyvai – skirtingos atminimo kultūros tradicijos, in: Medišauskienė, Zita; Staliūnas, Darius (sud.), *1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016, p. 217–250.
- Markevičienė Neringa, *Balio Sruogos kūrinio „Dievų miškas“ rašymo ir redagavimo istorija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
- Mykolaitis-Putinas Vincas, *Dienoraščiai: rašytojo paskutiniųjų gyvenimo metų (1961–1967) užrašai*, parengė Stasys Lipskis, Vilnius: Žuvėdra, 2013.
- Mykolaitis-Putinas Vincas, *Raštai*, t. 6: *Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861–1864*, kn. 1, Vilnius: Vaga, 2002.
- Mykolaitis-Putinas Vincas, *Raštai*, t. 7: *Sukilėliai. Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai*, Vilnius: Vaga, 1968.
- Nakas Šarūnas, *Lietuvos radijo laidų ciklas „Juzeliūno pasaulis“*. *Ketvirtoji laida „Biuro nutarimas“*, 2016, gruodžio 27, <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013500523/juzeliuno-pasaulis-2016-12-27-12-10> [klaudyta 2024 02 20].
- Przyborowski Walerij, *Dzieje 1863 roku*, t. 3, Kraków: Nakład W. L. Anczyca i Spółki, 1902.

- Rubavičius Vytautas, *Nacionalinis tapatumas, kultūrinė atmintis ir politika*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.
- Staliūnas Darius, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius: Mintis, 2008.
- Subačius Paulius, Tekstas, autorius ir tradicija lituanistikos verčių hierarchijoje, in: *Literatūra*, 2000, Nr. 39–42, p. 67–77.
- Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija*, parengė Ieva Šenavičienė [vertimas ir komentarai], Dainius Junevičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- Švedas Aurimas, Praeities refleksijos literatūroje, in: Kalėda, Algis; Kmita, Rimantas; Satkauskytė, Dalia (sud.), *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 330–347.
- Vedrickaitė-Frukacz Imelda, Stalinizmas, in: Kalėda, Algis; Kmita, Rimantas; Satkauskytė Dalia (sud.), *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 19–32.
- Viliūnas Giedrius, *Lietuvių istorinis romanas*, Vilnius: Mokslas, 1992.
- Virtuali paroda „Juliaus Juzeliūno opera „Sukilėliai“ ideologinių draudimų lauke*, parengė Nijolė Maslauskienė, <https://virtualios-parodos.archyvai.lt/lt/virtualios-parodos/34/virtuali-paroda-juliaus-juzeliuno-opera-sukileliai-ideologiniu-draudimu-lauke-ly/exh-119/virtuali-paroda-juliaus-juzeliuno-opera-sukileliai-ideologiniu-draudimu-lauke/case-609> [žiūrėta 2023 08 05].
- 1863 m. gruodžio 6 d. A. Mackevičiaus tardymas, in: Maksimaitienė Ona, Strazdūnaitė Rita (sud.), *Antanas Mackevičius: laišakai ir parodymai*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas, 1988, p. 19–50.

Summary

The aim of this article is to highlight the historical-cultural significance of the libretto of Julius Juzeliūnas's opera *Sukilėliai* (*The Rebels*) by examining the process of its formation, the peculiarities of the collaborative work between Vincas Mykolaitis-Putinas and Aldona Liobytė and by comparing the different versions of the work. The methodology of the article combines a hermeneutical approach to history, the concept of cultural memory and the principles of textual studies. The research includes unpublished versions of the libretto, deliberation protocols, writers' statements and other documentary material. Two ideologically contradictory aspects are chosen to reveal the semantic and ideological dimensions of the libretto. Despite internal and external censorship and Mykolaitis-Putinas's attempt to de-emphasize the aspect of religiosity, it takes on an ambiguous expression in the libretto as a discourse of sanctity, biblical associations, the priesthood, and the songs. The preserved and censored fragments of religiosity allow us to infer historically and allegorically significant imprints of the life of Antanas Mackevičius, which also point to the lack of religious freedom characteristic of the post-war period. The militancy in the libretto, which evokes the memory of the uprising, emerges not only as the peasants' hostility towards the lords, a view acceptable to the ideology of the time, but also as resistance against the tsarist army and the gendarmes, giving it an allegorical meaning. The militancy portrayed in the libretto allows us to recognize both the social and historical aspects of (lost) freedom and allegories of national consciousness.

Delivered / Straipsnis įteiktas 2024 08 30